

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» І СВИТОГЛЯД РУСІВ У XII ст.

Вивчаючи шедевр середньовічної літератури - «Слово о полку Ігоревім», присвячений походу на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р., дослідники звертали увагу наряд язичницьких мотивів. Це потверджується й численними археологічними та іншими даними, що дає змогу говорити про існування в XII ст. в Київській Русі ідеологічного синкретизму.

Історія Київської Русі і нині є темою досліджень фахівців з різних дисциплін. І це не дивно, адже тільки в синтетичному поєднанні результатів їхньої праці можна отримати нові знання про цей етап історії нашої країни. Досліджень, присвячених давньоруському періоду, багато, але серед них є ряд таких, які знову й знову викликають великий інтерес. Одна з них - це епоха написання шедевр середньовічної літератури, відомого в усьому світі «Слова о полку Ігоревім».

Про «Слово» і його час писало багато авторів. Але нові публікації з'являються і сьогодні. В них розкриваються нові факти та особливості життя й культури Русі тих часів.

У багатьох працях зверталась увага на глибокий вплив на автора цього твору дохристиянських, язичницьких вірувань. Про це свідчать згадані в тексті імена давніх слов'янських божеств (Велес, Стрибог, Хоре, Див та ін.), а також активна участь сил природи в різних етапах походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р.: попередження про небезпеку - на початку поеми, радість - при втечі князя з полону. Не менш показовим у цьому відношенні є плач Ярославни, яка по допомогу своєму чоловікові звертається не до християнських святих, а до Вітра-Вітрила, Дніпра-Славутича, Світлого і Трисвітлого Сонця, а також діалог між полоненим Ігорем та рікою Дінцем:

«Донец рече: "Княже Игорю! Не мало ти величия, а Кончаку нелюбія, а Русской земли веселія!" Игор рече: "О Донче! Не мало ти величия, лелеявшу князя на вльнях, стлавшу ему зелену траву на своих сребреных брезех, одевавшу его теплыми мылами под сению зелену древу; стрешоше его гоголем на воде, чрънядьми на струях, чайцами на ветрех?"» [1].

«Трисвітле Сонце», до якого зверталася Ярославна, - то, мабуть, три лики східнослов'янського сонячного бога - Купала, Ярила і Дажьдбога. Онуками одного з них - Дажьдбога названо у «Слові» русів. Не виключено, що саме це

«Трисвітле Сонце» (три його кола) зображено на бронзовій арці з літописного міста Вщиж, яка, можливо, відтворює східнослов'янську модель Всесвіту.

Не має сумніву в тому, що язичницька міфологія стала однією з основ для виписування художніх образів поеми. М. Ю. Брайчевський відзначав, що відсутність християнських мотивів становить одну з найцікавіших і найбільш своєрідних особливостей твору [2].

Тоді виникає питання: наскільки в «Слові» відображені духовні реалії XII ст.? Чи це був світогляд самотнього талановитого поета, який потрапив у князівське оточення з далеких окраїн східнослов'янської ойкумени (як відомо, з приводу походження автора суперечки точаться подосі), чи це відображення тогочасного світосприймання широких мас? Тож звернемося до різних джерел (звичайно, вибірково), що належать до тієї епохи - пам'яток писемності, мистецтва, археологічних знахідок. А для початку нагадаємо, що доба «Слова о полку Ігоревім» знаменує собою нове, високе піднесення давньоруської культури й мистецтва, які в цей період досягають свого апогею [3].

У цей час розвиваються писемність, архітектура, живопис, у багатьох випадках відображаючи замовлення світської влади та церкви. Але тоді ж, на думку Є. Анічкова, не пізніше XII ст., з'являється й «Слово некоего Христолюбца...», в якому автор, говорячи про вірування широких мас, відзначає:

«И вероуютъ въ Пероуна, и въ Хърса и въ Сима, и въ Рыла, и въ Мокошь, и въ вилы, их же числомъ тридесяте сестрениць, глаголють оканънии и невелигаси, и мнятъ богинями, и тако кладоуть имъ требы и - коровай имъ молять - коуры режуть; и огневы молять же ся, зовуще его сварожичемъ». Мабуть, коментарі тут не потрібні - використання язичницьких мотивів у «Слові» потверджується й цією пам'яткою.

На формування світогляду та естетичних ідеалів автора «Слова» могла вплинути й архітектура того часу, зокрема споруди школи Чернігово-Сіверської землі, де, на думку багатьох дослідників, поет і перебував тривалий час. З цього приводу розглянемо дві архітектурні будівлі XII ст.- Борисоглібський та Благовіщенський собори Чернігова. В останньому навіть було поховано одного з учасників походу 1185 р.- «Буй-тура» Всеволода Святославича. Дослідники вже давно звернули увагу на їхню монументальну скульптуру, в якій немає звичних християнських символів. Зодчі цих споруд, як і автор «Слова», вдалися до алегорій мов, що спиралися на язичницькі уявлення, і використали образи, подібні фантастичним істотам, що нагадували Сімаргла, Віщого птаха, звірів-пардусів. Рослинний орнамент чернігівських соборів XII ст. об'єднує художні образи рельєфу, він є рівноцінним учасником кам'яної алегорії. В ньому, як і в поемі, сучасність трактується через давні народні образи [4]. Звичайно, це лише одне з трактувань особливостей чернігівської архітектурної школи.

Звернемось тепер до предметів прикладного мистецтва ХП-ХІІІ ст., які (особливо жіночі прикраси) були буквально заповнені язичницькою символікою [5]. Прикладами можуть бути двостулкові срібні браслети - наручні та знамениті колти з емаллями. Перші стягували довгі та широкі рукава сорочок, які одягали жінки перед ігрищами, але при самих танцях знімали. До речі, довгий рукав саме такої сорочки намагається намочити в річці Каялі Ярославна, щоб витерти ним криваві рани на тілі свого чоловіка. А колти являли собою деталь головного убору. На браслетах часто зображалися жінки, що танцюють, скоморохи, гусярі, тобто все, що осуджувалося церквою. Колти нерідко прикрашалися зображеннями сиринів, дерева життя - символом будови Всесвіту.

Проте язичницьку символіку мало не лише парадне вбрання представників багатих верств давньоруського люду, а й побутові вироби. Зокрема, біля Софіївського собору в Києві було знайдено шиферне пряслице ХІІ ст. з написом «Потворина» чи («Потвориня»). На думку Б. Рибаківа, це пряслице належало людині «потвори творящій» - тобто жінці, яка через два століття після прийняття християнства на Русі займалася віїстолиці чаклунством. Ще одним яскравим прикладом може бути знайдена на Чернігівщині бронзова матриця-штамп ХІІ-ХІІІ ст. для тиснення прикрас, якій майстер надав форму змієподібного чудища (страховиська).

Утім, у давньоруській культурі ХІІ ст., звичайно, були уявлення, зумовлені впливом християнства. Це, зокрема, стосується й «Слова», адже автор поеми - високоосвічена людина, полум'яний патріот, при всіх його симпатіях до язичницького світу не міг не розуміти, що саме християнство з його яскраво вираженим єдинобожжям дуже вплинуло на світогляд русів. Але це тема окремого дослідження і тут розглядатиметься лише фрагментарно.

Зокрема, деякі частини «Слова» дають змогу зіставити його з середньовічним живописом. І насамперед це стосується образів воїнів. Так, одна з мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору в Києві відтворює образ Дмитра Солунського. Загартований у боях воїн нагадує героя «Слова» - самого князя Ігоря, який «...укріпив ум силою своєю і вигострив серця свого мужністю».

Як зазначав Д. Лихачев, у самій основі сюжету «Слова» лежить ідея катарсису (зі старогрецької - «очищення»), однієї з основних категорій давньогрецької, а згодом - візантійської естетики [6]. Досягши найвищого напруження у забарвленому в сині та чорні кольори сні Святослава, трагізм у поемі раптово трансформується в його звернене до всіх князів «золоте слово, зі сльозами змішане», а його продовження - в плачі Ярославни, що закликає стихії. Саме тут досягнуто катарсичного перелому. Заключні сцени - втеча князя з полону й особливо його шлях до церкви Пирогощої - мають уже просвітлений характер.

Аналіз загальної композиції «Слова» дозволяє умовно зіставити поему з великою «житійною» іконою. Подібно до того, як у «клеймах» ікони втілено окремі періоди життя святого, його «страсті», так у дев'яти епізодах розкривається трагічна історія поразки війська Ігорєвого. Подібно до клейм, ці епізоди, вихоплені з реального простору й навіки збережені, набувають позачасового характеру. Щодо катарсичного мотиву в поемі, то його можна зіставити з центральним зображенням ікони на золотому тлі. Звісно, така аналогія умовна. Втім, у «Слові» також ідеться про «житіє» - щоправда, не святого чи мученика, а душі народу, яка, пройшовши крізь трагічні випробування, очистилась і зміцніла завдяки їм.

Є багато подібного і в просторових співвідношеннях поеми та ікон, їхній художній простір ущільнений, «скорочений», завдяки чому має властивість «надпровідності»: будь-які переміщення здійснюються тут легко, майже миттєво. У поемі, як і в іконі, відсутня єдина просторова

точка спостереження: читач перебуває то в гущині битви, то в даліні, але частіше - високо над землею.

Втім процес християнізації давньоруської культури був дуже складним. Стосовно живопису XII і наступних століть це, мабуть, найяскравіше проявилось у переосмисленні місцевими майстрами колірних співвідношень (колериту) і колірних контекстів (символіки кольорів), притаманних візантійському іконопису. В мистецтві Візантії зустрічаємо витончену, але тьмяну гаму кольорів при зображенні людських постатей на мерехтливому золотому тлі, що символізує тут інобуття. У подібному контексті виступає колір і у візантійській літературі XII ст.

На відміну від візантійського, у давньоруському мистецтві (зокрема у «Слові») ми бачимо колір у його чистому, непотьмянілому вигляді. Насамперед це «чрълений» (червоний), яким позначено, нарівні з кров'ю, символи захисту батьківщини. Білий колір у поемі - це, зокрема, кістки воїнів, які чесно полягли в битві з ворогами. Чорний — колір вороння, землі, поховально-го покривала. «Золотим» може бути не лише метал, адже у словосполученні «золоте слово, зі сльозами змішане», це слово набуває катарсичного значення. Окрім того, колір золота для «Даждьбожих онуків» асоціювався з життєдайним сонячним світлом, яке осяє поему начебто зсередини. Цьому кольору якоюсь мірою протистоїть інший - синій, що асоціюється насамперед з «морем» як перешкодою на шляху додому. Синій колір у поемі є кольором розлуки, горя та безнадії.

Символічне, «душевне» значення кольорів ще у V ст. розкрив невідомий візантійський філософ, названий Псевдо-Діонісієм Ареопажитом, згідно з яким червоний колір символізує мученицьку кров, білий - божественне світло, а чорний - смерть. Давньоруські іконописці і поети, виховані сторіччями язичницької культури, по своєму переосмислили «душевне» значення барв. Особливо наочно виявилось це в тих частинах «Слова», де подано не ізольовані кольори, а їхні системи.

Основою «душевного» колориту «Слова», своєрідним його «колірним камертоном» є опис поля битви після поразки дружини Ігоря: «Чръна земля подь копыти костыми была посеяна, а кровью поляна: тугою въздоша по Русской земли!» [7]. Якщо йти за Псевдо-Діонісієм, то символічне значення цього опису слід було б визначити як «божественне світло, що перемагає через мученицьку смерть пекельну пітьму». Але автор «Слова» послуговувався іншою символікою барв, що визначалося ситуацією боротьби русів з ворогами. Звідси інше символічне значення картини поля битви: «чисте» (чесне) життя, що переборює смерть, знаходить через відчай надію (білий-червоний-чорний-золотий кольори). Колірний лад, втілений у «Слові», співвідноситься з колоритом давньоруських ікон. Потяг киеворуських майстрів до чистоти й яскравості барв, що перемагають смерть та сутінки, стає очевидним уже в XII ст.,- в іконах новгородської та київської шкіл («Георгій-воїн», «Дмитро Солунський»),- незважаючи на значний вплив візантійського іконопису з його канонічністю. Але повною мірою це проявилось дещо пізніше, вже в іконопису XIII й наступних століть.

З усього сказаного можна зробити висновок: епоха «Слова о полку Ігоревім» була часом, коли культурні цінності попередніх століть органічно вписувалися в ідеологічні уявлення того періоду історії Київської Русі. Звичайно, середньовіччя було часом розквіту релігійного мистецтва, та й в ідеології в цілому релігійні доктрини християнства відігравали досить значну роль. Але на Русі ортодоксальне православ'я, зокрема в XII ст., ще не пододало вірування попередніх часів. Такі нові вірування в східнослов'янському світі можна охарактеризувати як синкретичні. Яскравими прикладами цього можуть бути змієподібні медальйони, з одного боку яких зображувались християнські святі, а з другого — облутані зміями голови, а також підкурганні поховання перших століть II тис. н. е. В них небіжчиків ховали в ямах, як цього вимагали християнські обряди, але потім зводили земляні насипи, що було характерною ознакою старих язичницьких звичаїв [8].

1. Слово о полку Игоревім.- К., 1989.- С. 56.

2. Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі.- К., 1980.- С. 182.

3. Брайтческый М. Вчений і особистість.- К., 2002.- С. 182.

4. Воробьева Е. В. Художественная культура древнего Чернигова и автор «Слова о полку Игореве» // Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве».- Сумы, 1983.- С. 34.

5. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X-XIII вв.- Л., 1971.- С. 17.

6. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени.- Л., 1978.- С. 206.

7. Слово о полку...- С. 18.

8. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства.- К., 1996.- С. 133-142.

O. Motsia, S. Kulakov

**«A WORD ABOUT IGOR'S REGIMENT»
AND RUSES' WORLD VIEW IN XIIth CENTURY**

The history of Kyiv Rus is still the topic of researches of specialists in different branches of Science. And this is not strange because only after a synthetic connection of their work results it is possible to get new knowledge about this period of Ukrainian history. There are a lot of specific topics of researches of Old Rus period but there are many among them that attract attention to themselves. One of them is the epoch of writing of masterpiece of Middle Ages literature that is well-known all over the world - «A word about Igor s regiment».

When studying the masterpiece of Middle Ages literature - «A word about Igor s regiment» that is dedicated to the campaign of Novgorod-Siversky prince Igor Sviatoslavych against polovtsy in 1185, the researchers paid attention to the number of heathen motives. This is confirmed by numerous archaeological and other data this make possibility of speaking about the existence of ideological syncretism in Rus during XIIth century.